

Tomasz Malec*

DETAL ARCHITEKTONICZNY WE WSPÓŁCZESNEJ KULTURZE JUDAISTYCZNEJ. WYBRANE PRZYKŁADY ARCHITEKTURY ŚWIECKIEJ

ARCHITECTURAL DETAIL IN CONTEMPORARY JEWISH CULTURE. CHOSEN EXAMPLES OF SECULAR ARCHITECTURE

Współczesna architektura judaistyczna przez długi czas charakteryzowała się właściwymi sobie symbolami i ornamentem, przede wszystkim w budownictwie sakralnym. Obecnie w architekturze świeckiej Izraela zaobserwować można jedynie nieliczne przykłady detalu architektonicznego, oparte na lokalnych, wielokulturowych tradycjach budownictwa Bliskiego Wschodu. W kulturze judaistycznej typowy dla niej detal architektoniczny występuje najczęściej w europejskich i izraelskiej architekturze muzealnej, ukazując, poprzez wielopłaszczyznowość znaczeń, bogactwo kultury żydowskiej.

Słowa kluczowe: detal architektoniczny, architektura judaistyczna, modernizm

Contemporary Judaic architecture for a long time characterised its own symbols and ornament, especially in sacral constructions. Nowadays, in secular architecture in Israel we can see only very rare examples of architectural detail, based on local, multicultural tradition. In Judaic culture typical architectural detail appears most often in european and Israelish museum architecture, presenting due to various meanings the richness of Jewish culture.

Keywords: architectural detail, Jewish architecture, international style

Rola detalu w architekturze pozostaje w nierozdzielalnym związku z kulturą materialną danego społeczeństwa bądź narodu. Odczytywanie zakodowanej w detalu architektonicznym informacji zależy od stopnia znajomości zawartego w nim znaczenia. Wynika

z tego, że im wyższy stopień znajomości kultury, w obrębie której powstał detal, tym większa możliwość prawidłowego odczytania przekazu. Kształtowanie detalu architektonicznego oraz jego percepcja związane są więc z koniecznością zrozumienia kultury materialnej

* Malec Tomasz, dr inż. arch., Uniwersytet Rolniczy im. H. Kołłątaja w Krakowie, Architektura Krajobrazu (kierunek interdyscyplinarny).

[1] społeczności lub narodu, a także z techniczną umiejętnością wykonania elementu przestrzennego. Współczesna architektura judaistyczna wywodzi się głównie z dwóch kierunków myślenia projektowego: modernistycznego oraz emocjonalnego, związanego z *shoah* [2]. Ponadto, reprezentuje też elementy lokalnej tradycji zarówno muzułmańskiej, jak i żydowskiej.

Nurt modernistyczny w Izraelu posiada swoje źródła przede wszystkim w weimarskiej, a następnie działającej w Dessau oraz w Berlinie szkole Bauhaus, a także nowoczesnej, modernistycznej architekturze wiedeńskiej lat 20. XX w. oraz Stanów Zjednoczonych [3]. Modernistyczne ujęcie potrzeb człowieka oraz zasad jego funkcjonowania w społeczeństwie na początku lat 30. XX w. odpowiadało pod wieloma względami architektom żydowskim, pracującym przy budowie miast na terenie przyszłego Izraela [4]. Szczególna waga społecznej roli jednostki i związanej z nią konieczności jej rozwoju osobistego, propagowane przez Bauhaus wpisywały się w koncepcję odradzającego się państwa. Odkrycie wpływu, wywieranego przez przestrzeń na człowieka również przyczyniło się do wzrostu atrakcyjności modernizmu – stopień uporządkowania przestrzeni mógł bowiem, zgodnie z zasadami modernizmu, już od początku tworzenia nowego państwa kreować prawidłową organizację życia społecznego w Izraelu.

W kontekście architektonicznym modernizm odegrał bardzo istotną rolę w kształtowaniu detalu architektonicznego. Jego efekty widoczne są do dzisiaj w krajobrazie miast i wsi nie tylko europejskich, ale wszystkich tych, których architektura pozostawała przynajmniej przez krótki okres pod jego wpływem. Przede wszystkim, określając konieczność wprowadzenia jedności pomiędzy konstrukcją, funkcją a estetyką modernizm spowodował poddanie w wątpliwość, a następnie, w praktyce, odrzucenie zasadności stosowania detalu architektonicznego. W tym przypadku podkreślenie wagi konieczności zaspokojenia

estetycznych potrzeb człowieka zostało zrozumiane i przyjęte przez architektów modernistycznych w kształcie w dużym stopniu zideologizowanym. W jego efekcie odrzucono tradycyjne postrzeganie detalu architektonicznego jako elementu estetyzującego. Odrzucenie to wynika nie tyle z pozbawienia detalu architektonicznego znaczenia, lecz z jego innego pojmowania. W ujęciu modernistycznym przejawem estetyki mógł być tylko i wyłącznie element, w jak największym stopniu wpisujący się w jedność formy i konstrukcji oraz z niej wynikający. Czyli, detalowi architektonicznemu przypisano jedno znaczenie – ukazania jedności funkcjonalno-estetycznej jako nowego wyrazu uporządkowania przestrzeni – równocześnie nie pozostawiając dowolności interpretacyjnej.

Wpływy modernistycznego Bauhausu [5], dostosowanego do miejscowych warunków widoczne są szczególnie w architekturze Tel Avivu. Jest to obecnie miasto o największej na świecie (ponad 5 tysięcy obiektów) liczbie budynków modernistycznych [6]. Powodem tego jest przedwojenna emigracja wielu architektów, w tym uczniów i pracowników Bauhausu, do Izraela. Ze względu na rozpowszechnione wśród nich idee socjalistyczne, mogli oni przyczynić się do rozbudowy powstającego państwa o świeckim z założenia charakterze. Przybyli do Izraela architekci [7] zaprojektowali większość z modernistycznych budynków Tel Avivu, tworząc tzw. Białe Miasto. Architektura Białego Miasta stanowi przykład dostosowania modernizmu do lokalnych warunków klimatycznych, przy czym jednym z głównych celów projektantów było zapewnienie mieszkańcom znacznie wyższego standardu niż w sąsiedniej Jaffie [8]. Sama nazwa pochodzi od przeważającego w budownictwie Tel Avivu koloru białego. Przede wszystkim, zastosowano mniejsze okna, niż w architekturze modernizmu europejskiego, co spowodowane jest większym niż w Europie nasłonecznieniem. Ideę okien narożnych

przekształcono w długie, wąskie balkony (il. 1), które następnie, w wielu przypadkach, zamknięto [9]. Istotną rolę odgrywają tu także płaskie dachy, które zagospodarowane są często jako miejsca wypoczynku i spotkań. Detal architektoniczny, zarówno jako symbol, jak i ornament, praktycznie nie znalazł w Białym Mieście żadnego zastosowania.

Istotną rolę w życiu Izraela odegrały kibuce [10] i moszawy [11]. Architektura kibuców i moszaw różni się w znacznym stopniu od budownictwa arabskiego. W tym przypadku budynki mieszkalne rozmieszczone są w sposób uporządkowany wokół placu centralnego. Ich architektura jest przykładem prostego funkcjonalizmu, pozbawionego jakichkolwiek detali architektonicznych. Wpisuje się ona w znakomity sposób w istotę funkcjonowania kibucu, zakładającego przewagę szeroko pojętego życia społecznego nad jakimikolwiek przejawami zbytku, czyli elementami niepotrzebnymi według ideologii socjalistycznej, zaadaptowanej przez syjonizm. Jedyнным zauważalnym odejściem od zasad czystego funkcjonalizmu jest często spotykany wielospadowy dach, stanowiący odpowiedź na lokalne uwarunkowania klimatyczne.

Nurt emocjonalny w architekturze żydowskiej, najwyraźniej widoczny poza Izraelem, związany jest z najbardziej traumatycznym wydarzeniem w historii narodu – *shoah*. Szczególną rolę odgrywa on w architekturze muzealnej. Wielopłaszczyznową symbolikę wprowadził Daniel Liebeskind w otwartym w roku 2001 Muzeum Żydowskim w Berlinie. Bryła budynku nie wtapia się w otoczenie, tylko symbolicznie je rozrywa. Sam obiekt wybudowany jest na symbolu

- ◁ 1. Wąskie narożne balkony budynku przy King George Str., Tel – Aviv. Źródło: commons.wikimedia.org z dn. 12.06.2012
Narrow corner balconies of the building in King George Str., Tel – Aviv. Source: commons.wikimedia.org dated 12.06.2012.
2. Budynek urzędu miejskiego w formie odwróconego zigguratu, Bat Yam. Źródło: commons.wikimedia.org z dn. 13.06.2012
Bat Yam municipal building in a form of turned over ziggurat. Source: commons.wikimedia.org dated 13.06.2012

– Tarczy Dawida (*Magen Dawid*), po raz pierwszy zastosowanej w judaizmie jako detal architektoniczny świątyni w Kafarnaum w II w. n.e. Okna budynku posiadają formę bardzo agresywną, przypominającą pęknięcia elewacji; efekt wizualny ma na celu wywołanie dużych emocji u odbiorcy. We wnętrzu budynku projektant umieścił wiele odniesień do twórczości kulturalnej Żydów. Istotny jest też układ komunikacyjny w budynku. Jeden z korytarzy symbolizuje historyczną ciągłość miasta, natomiast kolejny – już emigrację Żydów do Izraela. Najszersza droga prowadzi do pustki, symbolizującej *shoah* – koniec świata Żydów w Europie [12].

Powstające obecnie Muzeum Historii Żydów Polskich w Warszawie projektu Rainera Mahlamäkiego jest charakterystyczne ze względu na zastosowanie ścian krzywoliniowych. Obłożone betonem przypominającym kamień wewnątrz zostało przecięte, co symbolizuje przejście Izraelitów przez Morze Czerwone. Przechodzące przez wejście do budynku przecięcie znajduje się na osi, wytyczonej przez Pomnik Bohaterów Getta. Symboliczne, szklane panele, pokryte siatką miedzianą, opisane zostały słowem „Polin”, w języku hebrajskim i w jidisz oznaczającym zarówno Polskę, jak i „tu spocznieś”.

Pomimo zwrócenia szczególnej uwagi na symbolikę formy i detalu architektonicznego powstających w Europie żydowskich obiektów muzealnych, także muzeum Holokaustu w Instytucie Yed Vashem w Jerozolimie, otwarte w roku 2005, cechuje się dużą emocjonalnością architektoniczną. Dużych rozmiarów betonowa konstrukcja w formie pasażu przecina Wzgórze Herzla, na jej zamknięciu umieszczono przeszkloną ścianę z widokiem na Góry Judzkie. W kopule (tzw. Sali Imion), znajdującej się w środku korytarza znajdują się zdjęcia kilkunastu tysięcy zamordowanych Żydów. W tym przypadku, duże emocje wywołuje u odbiorcy połączenie surowej bryły z zastosowaniem najnowocześniejszych

technik audiowizualnych, których rola oscyluje już wokół wirtualnego detalu architektonicznego. Wszystkie ekspozycje zorganizowane są sposób jak najbardziej oddający grozę *shoah* i w jej ludzkim aspekcie.

Pod koniec lat 60. część architektów w Izraelu odeszła od modernizmu w kierunku eksperymentów z tradycyjną architekturą lokalną. Eldar Sharon, Zvi Hecker i Alfred Neumann zaprojektowali budynek urzędu miejskiego w Bat Yam w formie odwróconego zigguratu (il. 2.), będący przykładem inspiracji starożytną architekturą regionu. Kolorowe fasady budynku wykonane zostały z kolei w stylu nawiązującym do sztuki islamu [13]. Zvi Hecker jest też projektantem Domu Spiralnego w Ramat Gan, bardzo istotnego z punktu widzenia zastosowanego w nim detalu architektonicznego. Dom Spiralny, wykonany w formie kręconych schodów, bardzo prosty w założeniu, uzyskuje znaczny stopień komplikacji dzięki różnorodności poszczególnych kombinacji, których osiągnięcie umożliwia środkowa kolumna z umieszczonymi wokół niej apartamentami. Zvi Hecker zastosował w budynku bardzo prosty detal architektoniczny, wykonany z powszechnie dostępnego w okolicy, a więc bardzo taniego materiału – kamienia. Idea opiera się, w tym przypadku, na nawiązaniu do tradycyjnego budownictwa lokalnego, charakteryzującego się prostotą wykonania i jednolitością materiałową. Na różowy kamień na elewacjach został nałożony, w wybranych miejscach, biały tynk. Uzyskany w ten sposób efekt podkreśla rzeźbiarski styl obiektu, wzmacniając poczucie obcowania z dziełem sztuki. Pozostałe, wykorzystane na elewacjach materiały – w tym metal – również wzmagają wrażenie egalitarności obiektu.

Wymienione przykłady architektury żydowskiej, rozumianej nie tylko jako dzieła projektantów pochodzenia żydowskiego, ale i o wyraźnej funkcji, związanej z kulturą żydowską, jedynie wskazują na

istnienie kilku głównych zasad w podejściu do detalu architektonicznego. Wynikają one z adaptacji do warunków lokalnych istniejących i popularnych w Europie stylów architektonicznych, pozbawionych praktycznie jakiegokolwiek symboliki oraz ornamentu, zarówno w przypadku budynków miejskich, jak i położonych na obszarach wiejskich (kibuce i moszawy). Dotyczy to modernizmu wraz z funkcjonalizmem; zauważyć jednak należy, iż w tym przypadku funkcję symboliczną przejęła forma budynku. Adaptacja lokalnego detalu architektonicznego do potrzeb nowoczesnej architektury jest w Izraelu już znacznie rzadziej spotykana, niemniej, ze względu na podkreślenie związku społeczeństwa z regionem jest niezwykle istotnym elementem kultury materialnej. Dotychczas w budownictwie przeważał nurt zrywający z tradycją regionalną i wprowadzający wzorce europejskie.

Nurt emocjonalny jest z kolei bogato reprezentowany nie tylko w Izraelu, lecz przede wszystkim poza jego granicami, w państwach, w których mniejszość żydowska odgrywała znaczną rolę przed *shoah*. Jest on wyraźnie widoczny w architekturze muzealnej, która

ma za zadanie wywarć określony wpływ emocjonalny u jej odbiorcy. Z tego względu projektanci architektury muzealnej posługują się często zabiegiem kontrastu pomiędzy prostą bryłą i surowym betonem a różnego typu detalem architektonicznym, bez elementów pośrednich lub przy dużym ograniczeniu ich ilości.

Reasumując, detalu architektonicznego we współczesnej świeckiej architekturze judaistycznej występuje rzadko. Jego zastosowanie, w odniesieniu do symboliki żydowskiej ograniczone jest względami o charakterze religijnym. W przypadku arabskiego detalu architektonicznego, ograniczenie stanowi mogą aspekty historyczne oraz polityczne, w dużym stopniu wpływające na życie codzienne Izraela. Wynika z tego, iż w czasie powolnego odchodzenia od idei modernistycznych w odniesieniu do symboliki i ornamentu w Europie, założyć można, iż w najbliższym czasie architektura judaistyczna wypracuje swój własny model detalu architektonicznego. Model ten niekoniecznie będzie odzwierciedlał symbolikę żydowską o charakterze religijnym. Istotniejsze jest opracowanie detalu, zaspokajającego potrzeby estetyczne nowoczesnego społeczeństwa.

PRZYPISY

[1] Kultura materialna jest pochodną kultury niematerialnej, pozostając z nią w nierozzerwalnych relacjach. Z tej przyczyny do prawidłowej percepcji detalu architektonicznego wystarczyć może znajomość kultury materialnej; niemniej, wiedza, dotycząca kultury materialnej pozwala na jego wieloaspektową percepcję.

[2] *Shoah* – zagłada, zniszczenie.

[3] D. Jarecka, *Współczesna architektura żydowska w CSW*, GW z dnia 27.09.2005, na podstawie wystawy „Tożsamość żydowska we współczesnej architekturze” (kur. Angela Sachs, Edward van Voolen).

[4] Izrael odzyskał niepodległość 14 maja 1948 r.

[5] A także, w mniejszym stopniu, w Hajfie, Jeruzalem oraz w architekturze kibuców.

[6] Z tej przyczyny Białe Miasto w Tel Aviwie zostało wpisane w 2003 r. na listę światowego dziedzictwa UNESCO.

[7] Do najbardziej znanych architektów modernistycznych, projektujących w Izraelu, zaliczają się, m.in.: Arie Shanon, Dov Carmi, Zeev Rechter, Pinchas Hueth, Josef Neufeld, Genia Averbuch, Richard Kauffmann i Erich Mendelsohn.

[8] Tel Aviv został założony w 1909 r. na obrzeżach Jaffy, jednego z najstarszych miast portowych Izraela; w 1950 r. Tel Aviv i Jaffa zostały połączone w jedno miasto.

[9] Zisling Y., *Bauhaus Architecture*, Jewish Virtual Library z dn. 11.06.2012.

[10] Kibuc – gospodarstwo o charakterze rolnym bądź przemysłowym, w którym zarówno środki produkcji, jak i ziemia są wspólną własnością. Ideową podstawę kibucu jako miejsca mieszkania i wspólnej pracy stanowi socjalizm w ujęciu syjonistycznym. Pierwsze kibuc powstał na terenie Izraela w roku 1910.

[11] Moszaw – spółdzielnia rolnicza, w której istnieje własność prywatna. Podobnie do kibucu, istotną rolę w życiu moszaw ogrywa praca społeczna. Pierwszy moszaw został założony w roku 1921.

[12] Podkreślić należy, iż w drugiej Świątyni Jerozolimskiej puste pomieszczenie było najważniejsze – w nim mieszkał, według religii żydowskiej, Bóg.

[13] *Israel Briefing Book. Israel Overview – Architecture*, Jewish Virtual Library z dn. 11.06.2012.

BIBLIOGRAFIA

Basista A., *Architektura i wartości*, Wyd. Universitas, Kraków 2009.

Gombrich E. H., *Zmysł porządku. O psychologii sztuki dekoracyjnej*, Universitas, Kraków 2009.

Liebeskind D., *Architektura jako język. Daniel Liebeskind*, Wyd. MAwW, Wrocław 2010.

Tatarkiewicz W., *Cywilizacja i kultura*, [w:] Tatarkiewicz W., *O filozofii i sztuce*, PWN, Warszawa 1986.